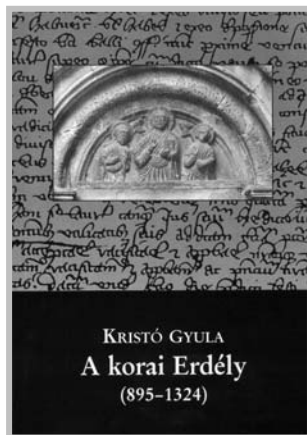

SZABADOS GYÖRGY

Erdély első századairól

A történelméről gondolkodó magyar ember számára Erdély mindig is több volt, mint a Kárpát-medence akármely más – nemkülönben értékes – tájegysége. Az itt leélt századok alatt Erdély fogalma folyamatosan gazdagodott, sőt a három részre szakadt ország csonkjai közül éppen ez telítődött a nemzeti államiság jelentésével. Bocskai István gondolata szerint: „Valameddig pedig a Magyar Korona ott fen nálunknál erősebb nemzetségnél, a németnél léssen, és a magyar Királyság is a németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fen-tartani, mert nékik is oltalmokra, javokra léssen. Ha pedig Isten azt adná, hogy a Magyar Korona, Magyar Országban magyar kézhez kelne, egy koronás királyság alá, úgy az Erdélyieket is intyűk, nem hogy attól el-szakadnának, vagy abban ellent tartanának, de sőt segéllyék tehetségek szerént, és egyenlő értelemből azon Korona alá a régi mód szerént adják magokat.” A fejedelem távlatos szavaiban hosszú idők fejlődése tükröződik. E sajátos különállás gyökerei messze Mohács elé nyúlnak vissza. Jóllehet a kutatók figyelme nem került el a középkori Magyar Királyság erdőn túli részeit, és komoly eredményeket felmutató kötetek, tanulmányok is születtek e tárgyban, Erdély első századairól ez ideig nem készült önálló formában kiadott, könyv terjedelmű, és tudományos igényvel írott összegzés. A Szegedi Középkortörténeti Könyvtár sorozat tizennyolcadik tétele, *A korai Erdély (895–1324)* ezért is hiánypótló értékű.

Kristó Gyula egyetemi tanár évtizedek óta kutatja Erdély középkori történelmét. Behatóan foglalkozott az Árpád-kori erdélyi különkormányzattal, a korai helynevekkel, a székelyek eredetkérdésével, illetve a krónikák, gesták, oklevelek erdélyi vonatkozású forrásproblémáival. Részt vett abban a történészvitában is, amelyet az 1986 folyamán kiadott, nagy érdeklődést kiváltó háromkötetes Erdély-történetről folytattak. A vitaülés anyaga egyébiránt önálló kötetbe rendezve szintén napvilágot látott (*Rácz István szerk.: Tanulmányok Erdély történetéről. Debrecen, 1988.*) A korai Erdélyről szóló

könyv tehát igen alapos előkészületek gyümölcse, megírása pedig – amint azt a szerző az „Előzetes megjegyzések” élen hangsúlyozza – „tudományos feladat, szakmai kihívás.” E gondolat más „rendes” medievisztikai munka bevezetőjét a közhelyszerűség koloncával terhelné, itt viszont hírértékkel rendelkezik. Kristó professzor maga is figyelmezteti olvasóit, hogy a história Erdély vonatkozásában hosszú ideje nemzetpolitikai célok szolgálatába kényszerült, így önállóságát veszítve megbízást kénytelen teljesíteni. Nem mellékes, melyik nemzet milyen mértékben és milyen kérdésben vár politikai öngazolást Erdély korai

Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 18.
Szeged, 2002.
 326 oldal

múltjától. A szerző fontos útravaló gondolata szerint Erdély történelmének annyi olvasata van, ahány etnikai közösség tagjai írják. A szász historiográfiát fölényes(kedő) elzárkózással, a román a dák-római eredet kényszeres dogmájával, a magyart pedig Makkai László 1944-ben napvilágot látott gondolatával jellemzi. Makkai szerint „*Mióta a magyarság egy évezreddel ezelőtt a Kárpát-medencében új hazát alapított magának, Erdély sorsa a magyar sorssal elválaszthatatlanul összeforrott, történelmében, azóta nincs egyetlen mozzanat sem, mely ne az általános magyar fejlődésbe illeszkednék be. Az erdélyi történelem főszereplője tehát nem Erdély, hanem a magyarság Erdélyben.*” Az minden, a politikában valamelyest tájékozott magyar ember előtt nyilvánvaló, hogy a legnagyobb elfogultság a román historikusok munkáit terheli, hiszen a dáko-román származás, az ősfoglalásban gyökerező kétezer esztendősnél hosszabb etnikai folytonosság tévtana bő nyolc évtizedes erdélyi uralmuk jogosultságát hivatott aládúcolni. A korai Erdély monográfiája érthető módon nem tekintette feladatának hosszasan taglalni a jelenlegi román öngazolás tényhamisításig rugaszkodott elmeszüleményeit; inkább Ștefan Pascu és Ioan-Aurel Pop elretentő példái-ból válogatott kis „csokrot” nyújtott át az olvasónak. Döbbenetes, mi mindent voltak képesek elővarázsolni a kútfőkből a régebbi és a mai udvari történészek! Elég arra utalni, hogy Pascu a XIII. század elején élt három erdélyi vajdát, ti. Benedeket, Neucát és Simont nemes (vagy inkább nemtelen) egyszerűséggel román vajdaként vette számba!

Az előbb soroltak csak erősítik azt az igényt, hogy Erdély korai századairól ne politikai megrendelés, hanem végre kizárólag történelmi kútfők alapján tájékozódjunk. A tényleges történelmi fejezetek előtt azonban nélkülözhetetlen volt sorra venni azt, hogy mely korszakra milyen műfajba sorolható emlékek állnak rendelkezésre. A forrásbázis láttán egyetlen tónusú kép rajzolódik ki: a X–XI. század lefedettsége erősen hiányos az írásművek tekintetében; a régészettől sokat lehetne várni, csak hogy a román politikai szándék némelykor átíratja a leletek múltját. (Kínos, ha nem annak a kultúrának a tárgyi emlékeit fordítja ki a régész ásója, amelyiket a megrendelő elvárja. Legszemléletesebb példa Kolozsvár fura ura, aki valahányszor ósromán kincsek után ásat, rendre magyar leletre lel). Ezt az ínséget a nyelvészeti adatok, elsősorban a helynévanyag vizsgálataival enyhítette Kristó, amíg el nem jutott a XII. század második feléig, attól kezdve ugyanis egyre biztosabban építhetett az írott kútfők bővülő körére, amelyek aztán a tárgyalt idő előrehaladtával átvették a vezető szerepet. Az elbeszélő források évtizedekkel ezelőtt kritikai kiadást értek; mára a hazai és az erdélyi magyar kutatás legújabb eredményeinek köszönhetően az oklevelek feltárása is befejeződött. Ennek kapcsán két – e tekintetben egymást kiegészítő – sorozatot kell megemlítenünk. Az *Erdélyi okmánytár* első kötete 1997 folyamán jelent meg Jakó Zsigmond gondozásában, az 1023–1300 közötti anyagot magában foglalva. Az 1324-ig hiányzó emberöltő diplomatikai termését pedig az 1990 óta közreadott *Anjou-kori oklevéltár* tartalmazza. A megjelent köteteket Almási Tibor, Blazovich László, Géczy Lajos, Piti Ferenc, illetőleg e sorozat főszerkesztője, Kristó Gyula állította össze. A 895 és 1324 közötti Erdély bemutatása tehát elsőként most történt az írott források gyakorlatilag teljes feldolgozottsága alapján. Az időhatár első tagja magától értetődik, hiszen a magyarok bejövetele az egész Kárpát-medence életére volt sorsfordító hatással, de a záró évszám egyáltalán nem közismert dátum. A szerzői indoklás két 1324-es uralkodói rendeletre hivatkozik: egyfelől a vajdai (és így a királyi) hatalom kiterjesztését, másfelől a helyi nemesi jogállás emelkedését hozó intézkedésre. E kettős, politika- és társadalomtörténelmi határkő újszerű szakaszolást kínál, amennyiben a térség belső fejlődését veszi alapul. Mínt hogy azonban ezt a „belső” fejlődést „külső” (vagyis Király-hágón inneni) magyar királyi akarat mozdi-

totta elő, ezért még ez a helyi sajátosságra tekintő korszakolás is azt bizonyítja, hogy Erdély középkori történelme leválaszthatatlan a magyar nemzeti história egészéről.

Számtalan, ennél nyilvánvalóbb példával is alá lehetne támasztani a fenti tételt, de mindennél többet mondóan igazolja azt Erdély „Erdély” neve. A magyar tájelnevezési szemlélet sajátosságát tükröző szavunk az „erdőn túli” jelentésű *erdőelve* ~ *erdőelü* alak származéka. A hazai latin feljegyzésekben sokáig ingadozó kifejezéssel áll, ami szintén annak jele, hogy előbb volt a magyar változat, és ezt próbálták az írásbeliség hivatalos nyelvében meggyökereztetni. Az „Erdély fogalma” alfejezet gazdagon adta közli az oklevelek, illetve az elbeszélő kútfők próbálkozásait az 1075-ös kiváltóságlevél *ultra silvam* helymeghatározásától kezdve a térség főnevesült, de csak lassan általánosodott *Transsylvania* megnevezéséig. Nagy könnyebbség az olvasó számára, hogy a szerző itt nem elégszik meg a forráskiadványokra történő utalással, hanem betűhű átiratban közli a latin kifejezéseket, esetenként pedig az olyannyira becses magyar szórványemlékeket, mint például az *Erdevelu* formát, amely Anonymusnál és Kézainál egyaránt előfordult. A német és román névadásra is kiterő nyelvi adattár után megkerülhetetlen a történelmi Erdély-fogalom tisztázása, a történeti-földrajzi keretek kijelölése. Ma sokan a trianoni diktátummal elcsatolt 102 ezer km²-t értik ezen (ideszámítva a Partiumot is), valójában 60 ezer km² sem tartozott az erdélyi vajda joghatósága alá. A körülhatárolás során újabb román ideológiai szörnyszülöttbe, az „egységes történelem – egységes földrajz” elvébe ütközünk: eszerint a Kárpátok barátságos vonulatai összekötik Erdélyt Havasalfölddel és Moldvával. Elrettentő példánkat a táj adottságainak szakszerű leírása ellenpontozza Tövissi József erdélyi természetföldrajza alapján. A középkor kutatója ehhez egy más nagyságrendi szemlélettel járulhat hozzá: a határjárás okleveles adatai a régi emberek szemszögéből láttatják az életközösségek természeti környezetét, ahol a falu, az egyes birtokok határait nem mesterséges építmények, hanem erdők, bércek, hegyek, mocsarak, rétek jelölték.

A magyar honfoglalás előestéjéhez érkezve a IX. századi román népi „jelenlét” kérdése merül fel. Kristó Gyula az írott források sokoldalú elemzése kapcsán adja meg az – egyedül helyes – elutasító választ. Az *Orosz Évkönyv volohjainak*, majd Anonymus *vlachjainak* azonosítása kapcsán korábbi eredményeit idézi fel. Érvelésében viszont van egy újszerű vonulat, amelyre érdemes figyelni: a románokkal ellentétben az ott lakó szlávok több felől kimutatható nyomot hagytak hátra, amelyeket egykorú írott források adataiból, a sajátjukként számon tartott urnasíros régészeti leletekből, valamint a szláv eredetű földrajzi nevekből egyaránt ki lehet olvasni. A helynevek felsorolása a szerző anyagkezelésére jellemző módon, bőséges adattárban öltött testet. Nézete szerint Árpád magyarjait jórészt szláv nyelvű, ugyanakkor avar és bolgár-török etnikummal is tarkított népesség várta. Ez a rész a könyv „tényleges” történeti fejezeteihez vezet át bennünket, amelyek sorát a „hosszú” X. század tárgyalása nyitja.

A magyarok bejövételéről folytatott történészvitát a véleménykülönbségeken túl az írott kútfők, kiváltképp a hazai lejegyzésű hagyomány szűkössége táplálja. Ennek megfelelően a keresztény államalapítás előtti Erdélyről sem nagyon lehet a véglegesség igényével fogalmazni. A fejezet időkeretét (895–1003) a térség belső életére tekintve jelölte ki a szerző: Erdély X. századát a magyarok megjelenése nyitja és Szent István tartományegyesítő harcának diadalra jutásával zárja. E forrásszegény korról azonban több kétely, mint végleges eredmény fogalmazódik meg: mindjárt a honfoglalás erdélyi útirányát őrző krónikás emlékezet ősisége felőli vita tűnik szembe, Veszprémy László és Kristó Gyula ellentétes álláspontja. A kevés írott anyagtól hamar a régészet felé for-

dul a figyelem, amelynek jelenleg ismert eredményei azt sejtetik, hogy a benyomuló magyarok előbb áthaladtak a térségen, s csupán nemzedékekkel később kezdték nyugat felől benépesíteni. A leletek – kiegészülve a helynevek tanulságaival – arról vallanak, hogy eleink nem a Maros völgyében, hanem északon, a Szamos és a Szilágyság vidékén vonultak keresztül; mindez összefügg a Dél-Erdélyben ekkortájt kimutatható bolgár fennhatósággal. A fejezet utolsó két alegysége „Gyula” és „Keán” sorsában Észak- és Dél-Erdély elkülönültségét láttatja. Előbbi egy honfoglaló törzsfő és az utána következő két nemzedék történetét, utóbbi a dél-erdélyi bolgár uralom végnapjait ábrázolja. Mind a két hatalmas központot Szent István számolta fel; ennek folyamatát jórészt a krónika helyenként homályos fogalmazásából fejtette ki Kristó Gyula.

A tárgyalt idő előrehaladtával egyre árnyaltabb kép bontakozik ki, köszönhetően az egyre több ránk maradt krónikás, okleveles adatnak. A forráskör bővülése lehetővé tette, hogy a további fejezetek a teljes magyar történiák beosztásához hasonlítsanak, vagyis a politika, a kormányzat, a társadalom, a gazdaság, valamint az egyház története megjelenjék az adott időkereten belül. A kivételt megint Erdély sajátossága indokolja, hiszen a székely, a szász és a román betelepülés bemutatása a kérdés fontossága miatt mindenképp külön fejezetet kívánt.

A XI–XII. századot a Magyar Királyság életének fontos jellemzője, a korábbi szakirodalomban patrimoniálisnak és karizmatikusnak nevezett uralmi forma kapcsolta össze. Szent István királyi hatalmának tényleges kiterjedését három, egymást kiegészítő mozzanattal, jelesül a latin rítusú egyházszerkezet kiépülésével, a földmagántulajdon létrejöttével és a világi közigazgatás megszervezésével mérte le a szerző. Erdély ezen ismérvek szerint is erősen különbözött más térségektől, mert a Gyulák állandó központ nélküli ortodox térítőpüspöksége megelőzte a katolikus egyháztartományt. A bizánci alapok sajátos elismerése nyilvánult meg abban, hogy István király – itt egyedül! – nem székhelyről, hanem területről elnevezett püspökséget hozott létre. A világi közigazgatás egységei a vármegyék, illetve a várispánságok voltak. Eredetük magyarakor Kristó egy észak- és egy dél-erdélyi óriásmegye, Gyula és Keán hajdani területeinek osztódásával számolt. A kormányzati viszonyok tárgyalását a XI–XII. századi megpróbáltatások, a besenyő, kun, bizánci betörések hadi krónikája követi, ennek kapcsán a határvédelem, a gyepűrendszer bemutatására is sor kerül. A „Települések és népeik” rész a magyarság erdélyi térfoglalását árnyalta a helynevek elemzésével. Az időrétegek feltárásából újra az Észak- és Dél-Erdély közötti „elcsúszás” tűnik elő.

„Új betelepülők” – a szász, székely és román népesség Erdélybe költözése, főleg ez utóbbi két etnikum esetében ma is élénk vitákat vált ki, általában az eredetkérdéssel összekapcsolva. A székelyek „érdekességét” fokozza, hogy a teljes magyarsághoz való viszonyuk a századok során egyfajta „nemzet a nemzetben” képletté fejlődött. Etnikai különállásukat a történettudomány sokáig egyértelműnek tekintette, csak a XIX. század második felében, egyes hatáskörüket túllépett nyelvészek tartották őket innen-onnan összetelepített, mesterséges népalakulatnak. Hóman Bálint 1921-re a székelykérdésben állandósult zavar okát a nyelvi szempont eluralkodásában látta, s jogtörténeti érvekkel védte meg a vérségi alapú eredetfelfogást. Napjaink természettudományos kutatása is egyértelműen az etnikai szerveződés tényét erősíti. Bár Kristó e helyütt nem hivatkozott a molekuláris genetika ígéretes kezdeti eredményeire, ő is a magyarsághoz csatlakozó, eredetileg török nyelvű lovasnomád népként határozza meg a székelyeket. Nyitva marad azonban annak a kérdése, hogy pontosan mikor és milyen úton jutottak Erdélybe. Mivel az írott források makacsul hallgatnak a Kárpát-medencén belüli székely

népmozgásról, újra csak a helynévi és a régészeti adatok nyújtottak fogódzót a könyvben olvasható, ám számos kérdést nyitva hagyó, s néhol vitatható vélemény kialakításához.

A románokról már a magyar honfoglalás kapcsán kiderült, mikor és hol *nem* voltak, most végre tudatosulhat, hogy 1166 előtt *nincs* nyomuk a Kárpátokon belül, első bizonyítható erdélyi előfordulásuk pedig nem tartozik a történelem dicsőséges pillanatai közé: III. István király országára rontó bizánci hadak segédcsapataiként fosztogattak. Erdélyben lakos népiségükkel a XII–XIII. század fordulójától lehet számolni. Délről (Fogarásföld, Szebeni-havasok) északra irányuló vándorlásuk, letelepítésük jól nyomon követhető az oklevelekben.

Végül a kötet leghosszabb fejezete Erdély „hosszú” XIII. századát tárgyalja. Az archaikus korszak lezárultával a ránk maradt feljegyzések mintha kárpótolni akarnának a megelőző két évszázad szűkösségéért: változatos előadásukban életre kelnek a Várad Regestrum perlekedő felei, feltáruznak a kései Árpádok (II. András, IV. Béla, V. István) nemzedéki ellentétei, a tatárjárás szomorú és a rá következő újjáépítés reményteljes fejleményei. A történéshoz már nem kell minduntalan az elbeszélő és okleveles kútfők híján megtorpannia, hanem „csak” a politika-, a társadalom-, a gazdaság-, a település- és az egyháztörténet medrébe terelni a bő folyamammá duzzadt forrásokat. Kristó Gyula ezt végezte el, rendre rámutatva az erdélyi fejlődés sajátosságaira, ugyanakkor nem feledve azt sem, hogy az erdőn túli tartomány ezernyi élő és erős szállal kötődött a középkori magyar államhoz, annak szerves része volt. (S természetesen semmiféle kapcsolatban nem volt azon román politikai alakulatokkal, amelyek Havasalföldön és Moldvában csak a XIV. század folyamán jöttek létre!) A területi különkormányzat eltérő minőségű szintjei – a vajdai hatalom, a rövid ideig fennálló Erdélyi Hercegség – csak és kizárólag a Magyar Királyság keretein, összefüggésein belül értelmezhetők. Ezt az intézményi kötődést az „Erdőn inneni nemzetségek Erdélyben” megélt sorsával lehet ellenpontosítani: Kristó Gyula huszonegy előkelő nemzetségről mutatta ki, hogy tagjai a Király-hágón túl is gyökeret vertek, ottani családokkal házasodtak: az új véségi kötelek az erdőn inneni és túli Magyarország együvé tartozását fonták szorosabbra. Ennek az sem mondhat ellent, hogy az 1260-as évektől egyre erősebben érvényesült egyfajta erdélyi nemesi öntudat, 1288 egyik oklevele pedig az első ismert erdélyi *congregatio generalis*ről, általános törvénykezési-bírószági közgyűlésről tudósít, ugyanis mind a két jelenség XIII. századi társadalomfejlődésünk fő sodrába illeszkedik bele. Az ekkor szétesőben lévő királyi vármegyét lassan a nemesi önkormányzatiság elemeit hordozó igazgatási egység váltotta fel, ahol a hatalomgyakorlásból már jelentékeny részt kért, követelt a helyben lakó köznemesség. Az Árpád-kor végzetes válságát tükröző tartományúri széttagolódás Kán László személyében Erdély fölé is egy „kiskirályt” állított. A könyv utolsó lapjain a Kánok és az első Anjou-király harca elevenedik meg.

A kötet sok végleges választ adott a 895–1324 közötti Erdélyt érintő kérdésekre; másutt csak pillanatfelvételt nyújthatott a kutatás jelenlegi állásáról; akadt, ahol a szerző egyéni, más történészek által vitatott véleményével találkozhattunk. A továbblépéshez mindenesetre megkerülhetetlen kézikönyv született. A térképvázlatokkal, táblázatokkal gazdagított munkát kívánatos lenne angol, német és román fordításban is közzétenni, ugyanis a magyar medievisztika eredményeit a nemzetközi kutatás még mindig kevésbé ismeri. Különösen fájó ez Erdély tárgyában, amely jelenleg más állam fennhatósága alá tartozik, de amely a középkori Magyar Királyságon belül fejlődött ki, annak hanyatlása után pedig, a történelem kényszeréből egy ideig – erre Bocskai István idézett gondolata az ékes bizonyosság – a magyar nemzeti államiság letéteményesévé vált.